

НЕИЗВЕСТНО КНИЖОВНО ОГНИЩЕ В ЛОВЕШКО ПРЕЗ XVII В.

Павел Стефанов

Динамичният духовен живот в Ловеч и Ловешки окръг днес се подхранва от корените на древна и богата традиция, чиято поява и развитие били обусловени от редица социално-икономически и културно-политически предпоставки. Селището било обявено за митрополитско седище още през време на Втората българска държава (1186—1393). В Палаузовия препис на Бориловия синодик се споменават петима ловешки владци: Лонгин, Мелетий, Киприан, Симеон I и Симеон II. Започнало усилено строителство на църкви, манастири и скитове. Тяхната богослужбена практика наложила откриването и поддържането на скрипториуми и художествени ателиета. Не е случаен фактът, че именно от Ловеч произхожда първата подписана икона в нашето изкуство — „Старозаветна Троица“ на Недялко Зограф от 1598 г. (ЦИАМ, № 3332).¹

Най-ранният известен писмен паметник, свързан с града, е Ловчанският сборник, който бил създаден от калиграфа Пахомий в чест на местния деспот Иван Александър. Предполага се, че бил преписан в манастира „Св. Георги“ в укрепената част на града.² За *terminus post quem* на кодекса служи датата 1331 г., когато ловешкият владетел бил избран за цар на българите.³ През 1392 г. книгата била пренесена на север от тримата български монаси Софроний, Пимен и Силуан, които основали манастира Нямцу в Молдова.⁴ Руският професор Яцимирски закупил този сборник от старообрядци-липовани във Вилков и изложил съдържанието му в труда си „Из славянских рукописей. Тексты и заметки“ (М., 1898, с. 93—151). Вероятно в Ловеч през XIV в. бил сътворен споменатият Палаузов препис на Бориловия синодик от 1211 г.⁵ Това ценно произведение (НБКМ, № 289) допълва липсите в същинския Борилов синодик, писан в Търново при Иван Шишман. За съжаление епохата на Второто българско царство не е завешала повече факти за състоянието на духовния живот в Ловеч.

В количествено отношение са по-малоблизи, а в качествено отношение са по-разнообразни литературните описи от Ловеч и Ловешко през османското робство. Оттук е доставен ръкопис с апостолски и евангелски четива от XV в., западнобългарска редакция (НБКМ, № 510).⁶ С неизвестен адрес е твърде интригуващият Сборник с разни слова, разкази, част от граматика на Константин Костенечки и др., пазен някога в рода на Михаил Хаджинеделчев от Ловеч⁷ и използван преди двадесетина години от проф. Ив. Дуйчев и Цв. Кръстанов. Особено ценна е

¹ В. Пандурски. Паметници на изкуството в Църковния историко-археологически музей — София, С., 1977, № 52.

² М. х. Неделчев. Разкопки на ловчанския Хисар, Ловеч и Ловчанско (съкр. ЛЛ). I, 1929, с. 115.

³ Ю. Трифонов. Деспот Иван Александър и положението на България след Велбуждската битка. — СпБАН, 43, 1930, с. 66—78.

⁴ К. Кувев. Съдбата на Ловчанския сборник, написан преди 1331 г. — В: Търновска книжовна школа (1371—1971), С., 1974, с. 79—88.

⁵ Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги в Соф. Нар. библ. I. 1910, с. 187—199; М. Попруженко. Синодик царя Борила. Одеса, 1899; Български старини, VIII, С., 1928.

⁶ Б. Цонев. Опис на славянските ръкописи в Соф. Нар. библ. II, 1923, с. 47—48.

⁷ М. х. Неделчев. Загадка в една приписка. — ЛЛ, VII, 1938, с. 187—194.

една поместена в Сборника приписка за Патриарх Евтимий Търновски и заточението му „въ Стенимѣхъ“ през 1393 г., където завършил живота си, без да се знае неговият гроб.⁸ „Гръшшии поп Радомиръ“ от Ловеч подарил в 1535 г. преписан от него Празничен миней, среднобългарска редакция, на поп Пойдо — служител при църквата „Св. Неделя“ (Библ. АН СССР, № 13. 1. 20).⁹ От края на XVI в. датира Дриновият (Панагюрският) дамаскин и синодик, дело на граматика Ангелак (НБКМ, № 432).¹⁰ В него е включен най-старият български превод на словата на Дамаскин Студит и препис от Бориловия синодик.

През същото столетие се разраснал като културен център манастирът „Рождество Богородично“ или Ястреб (2 км югоизточно от Ловеч), в който продължително работил Петър Граматик от Крушевац.¹¹ От неговата обемиста продукция понастоящем са запазени няколко отломки: четири евангелия от 1544, 1555, 1558 г. и средата на XVI в. (НБКМ, № 55, 488—490),¹² както и Типик с евангелие от 1558 г., съхраняван в брашовския храм на шкенте „Св. Николай“ (Mss. slav., № 21).¹³ Рисковано и недоказуемо е отъждествяването, което някои автори извършват между Петър Граматик от Ястреб и едноименния автор от Пирдопско, който в 1582 г. завършил апокрифния Панагюрски сборник (НБКМ, № 433).¹⁴ През 1661 г. в Ястреб се подвизавал йеромонах Стефан, който преписал шест години по-рано Църковнославянската граматика на Мелетий Смотрички и се отличил като съчинител на първата силабична творба в нашата поезия.¹⁵ В 1686 г. граматикът Душко от Ловеч изготвил молитвослов, отнесен в Рилския манастир.¹⁶ Хилендарският проигумен Даниил съставил в Ловеч сборник през 1768 г. — по същото време, когато ктитор на параклиса „Св. Йоан Предтеча“ в Зограф станал хаджи Василий от Ловеч.¹⁷

Христоматийна истина е, че през Средновековието искрата на книжовната и художествената традиция била разпалвана предимно в нашите манастири. Безспорни сведения за литературна дейност на манастирите във или около Ловеч досега се свързваха само с Ястреб, но не трябва да се забравя, че освен от XIV до XVIII в. в тази област процъфтявали редица обители, като:

1. „Св. Георги“ в ловешкия Хисар, разрушен в края на XIV в.;
2. „Св. Троица“ в м. „Гуровото“ (2,5 км южно от Ловеч).¹⁸ Църквата със запазени стенописи била окончателно съборена в 1965 г. с помощта на булдозери;
3. „Св. Георги“ в м. „Бялата река“ при с. Деветаки (25 км североизточно от Ловеч);
4. Манастирът в м. „Калугерица“ при с. Слатина (20 км северно);
5. Манастирът в м. „Манастирището“ при с. Микре (20 км югозападно);
6. Манастирът в с. Крушуна (35 км североизточно);¹⁹
7. „Св. Спас“ или „Възнесение“ в м. „Манастир кузу“ при с. Смочан (10 км източно) и др.

⁸ М. х. Неделчев. Иконата на св. Евтимий, Търновски патриарх. — ЛЛТ, II, 1930, с. 88—89.

⁹ Б. Ст. Ангелов. Из ръкописната сбирка на П. А. Сирку. — Изв. Нар. библ. и Библ. Соф. унив., III, 1963, с. 66.

¹⁰ Б. Цонев. Опис. I, с. 438—442.

¹¹ Б. Цветкова. Сведения за едно старо книжовно средище в българските земи. — Изв. Инст. лит., 16, 1965, с. 125—128.

¹² Б. Цонев. Опис. I, с. 49; Опис. II, с. 24—27.

¹³ Ст. Маслев. Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов. — Изв. Инст. ист., 19, 1967, с. 208—212.

¹⁴ Б. Цонев. Опис. I, с. 442—449.

¹⁵ Н. Дилевски. Граматика Мелетия Смотричкоу у болгар в эпоху их Возрождения. — Труды Отд. др.-русс. лит., 14, 1958, с. 461—467; Неизвестно стихотворение на църковнославянски език в български ръкопис от 1666 г. — Изв. Инст. бълг. ез., 8, 1962, с. 604—613.

¹⁶ Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир. С., 1900, с. 31—33.

¹⁷ И. Иванов. Български старини в Македония. С., 1970, с. 257, 268.

¹⁸ Г. Иванов. Исторически известия и предания из Ловешко. — Изв. Инст. друж., 4, 1915, с. 207—209.

¹⁹ Б. Цветкова, В. Мутафчиева. Турски извори за българската история, серия XV—XVI в. Ч. I. С., 1964, с. 50—51.

Последният манастир заслужава специално внимание. Според непубликувана легенда, която и днес се мъжи в селото, името „Манастир кузу“ загатвало, че манастирът бил девически. Етимологията е произволна поради две причини: 1) 'kuz' (тур.) означава 'засенчен', 'усоен' и няма никакво отношение към 'kiz' (тур. — девойка, мома). Например Захари Стоянов изнася веднъж думата 'куз' и непосредствено след нея съответствието й 'усое';²⁰ 2) Единственият извстен досега документ за Смочанския манастир — плоча с дата 1639 г. от неговата чешма — споменава като игумен не жена, а някой си йеромонах Василий.²¹ Като помести свое разчитане на този надпис, краседът Гено Иванов изрази учудването си, че проф. Хр. Гандев не нарежда „Св. Спас“ сред българските манастири, участвували през XVII — XVIII в. в духовния живот на нашия народ.²² Благородният протест на Иванов беше предизвикан от недоразумение, тъй като Хр. Гандев разглежда само обители и творци, оставили книжовни произведения, а не паметници на каменната пластика.

Историците на българската литература досега не са забелязали, че съществуват други убедителни основания за причисляване на Смочанския манастир към неголемия списък на нашите скрипториуми. В Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София се пази част от препис на Номоканон или Синтагма на известния византийски правител Матей Властар.²³ Книгата била създадена в Ловеч или Ловешко вероятно през втората четвърт на XVI в., ако се съди по филиграната от 1524 г.²⁴ Включва 103 напълно разкъсани, орфани и мокрени листа, изпълнени с възедър нормален полуустав. Правописът е ресавски с явни следи от български извод. Много признаци убеждават, че преписвачът не притежавал особено добра квалификация и допуснал елементарни граматически и стилни грешки. В печатния „Опис“ част от приписките не са отбелязани или не са предадени съвсем точно. На л. 126 е увековечена с квадратен нешколуван полуустав следната приписка (преди и след всяка дума е поставена точка): „Да са зѣ [нае] сѣа книга рекме правилѣ наста станвилѣ сѣа радиковѣ та повезе да служи за дѣша бащена и матрѣна трендо ѿ селѣ смучани ѿ манастирь стго сп а ѿ ха.“ На с. 476 е фиксирано със същия почерк: „Да са знае къ (недовършено)“. Друга ръка е драската с разлюлян примитивен курсив по л. 85а: „Да сѣ знае когѣ доде въ гратѣ ловеч владка кѣрь кирѣль та бѣше глатѣ ѿ морѣ ѿ велѣке нѣжде на хрѣ [стияни] въ лѣто ~~з~~ з. р. и нв (1644) та бѣше (недовършено).“ Следва непубликуваният автограф: „Пѣ ахъ азъ многогрѣшникъ дѣко[н]нѣѣ [и]тъ.“ Трето полууставно перо бележи на л. 45б—46а: „Димитрие ѿ Враца многоѣ чете въ сѣи правилѣ, а правило (по-нататък с небрежен летящ берзопис) е тѣ попѣ стоѣнѣ храм стѣ архieree николи.“

В последната приписка се има пред вид гр. Враца, а не с. Враца (дн. Стефаново), Ловешко. Проф. Боню Ангелов я цитира в едно свое проучване и заяви, че и тя се отнася към 1644 г.²⁵ По език и ортография тя се датира със сигурност към XVIII в. и е съставена от две различни ръце. Това мнение се подкрепя и от бележка върху ръкописен Апостол от XVI в. (Врачанска митрополия, № 11), подвързан през XVIII в. при същия свещеник Стоян. Приписката на л. 85а произхожда от 1644 г., когато епископ на Ловеч действително бил фанариотът Кирил. Той се споменава от други три летописни бележки: 1) в Служебен миней за юли, преписан от йеромонах Даниил в Етрополския манастир през 1643 г. (ЦИАМ, № 99);²⁶ 2) в Служебен миней

²⁰ Р. Русев. Езикът на Захари Стоянов. — Изв. Инст. бълг. ез., 19, 1970, с. 518.

²¹ В. Миков. Плоча със среднобългарски надпис от Смочан. — Изв. Бълг. археол. инст., 5, 1929, с. 335—336; Г. Иванов. Смочанският манастирски надпис. — Изв. Археол. инст., 21, 1957, с. 321—322.

²² Хр. Гандев. Фактори на Българското възраждане. С., 1943, с. 23—29; същият текст в: Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, с. 30—33.

²³ Срв. С. Т. Новиков и Н. Матие Властара Синтагмат. Београд, 1907; М. Андреев. Един непроучен препис на Синтагмата на Матей Властар, Изв. Прав. инст., 1—2, 1955, с. 296—300.

²⁴ М. Стоянов, Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Соф. Нар. библ. IV, 1971, с. 26, № 1170.

²⁵ Б. Ст. Ангелов. Книжовен живот. — В: Ист. на гр. Враца. I. 1976, с. 116.

²⁶ Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод. С., 1900, с. 144—145.

за август, преписан от Даниил през 1644 г. (НБКМ, № 921)²⁷ и 3) в апостол, преписан също от Даниил в Тетевенския манастир през 1644 г. (Врачанска митрополия; № 5).²⁸ От преписката на л. 85а в Номоканона може да се добие впечатлението, че Кирил пристигнал в Ловеч през 1644 г., което обаче противоречи на надписна върху смочанската плоча. Но фактът, че различни паметници споменават двама ловешки епископи в 1639 г. — Симеон и Кирил, — означава, че единият тогава умрял или бил свален, а другият заел веднага неговата катедра.²⁹ Името „Смочани“ от приписката свидетелства, че невини османските фискални чиновници изопачавали топонимията на посещаваните и описваните от тях обекти. Днес претърпяло лека метаморфоза в „Смочан“, името на селото било установено в 70-те г. на XV в. като „Исмуджани“, а в 1700 г. — „Исмучан“³⁰.

Не може да се отговори с положителност, къде била преписана през XVI в. разглежданата Синтагма, която според приписката на л. 126 приблизително сто години по-късно била подвързана от някой си мирянин Трендо (редуцирана форма на антропонима Трендафил) в Смочанския манастир „Св. Спас“. През XVII в. редица калиграфи сами украсявали и подвързвали създадените от тях книги. Дали Трендо бил и преписвач или само подвързвач, който работел по поръчка, може единствено да се гадае. Неговото присъствие в манастира и фразата „да слъже за дъша...“ предполагат наличието на братство, което отстоявало и вероятно обогатявало българското книжовно наследство. Смочанската обител, днес в печални развалини, била разрушена към 1690 г., когато низамските и татарските орди, ожесточени от провала си в Унгария и Австрия и от непокорството на чипровчани, опустошили с огън и меч повечето манастири в Северна България. В продължение на векове Смочанският манастир бил аванпост на вярата и народността в Ловешко срещу посегателствата на исляма и на римокатолическата пропаганда, която намерила благоприятна почва в с. Горно Павликени, Бъхцево (Долно Павликени, дн. Горан), Лъжене (дн. Чавдарци), Тележане (северно от Ловеч, изчезнало), Сотево (дн. част от Славяни) и Калугерица (до Слатина, изчезнало).

Причастността на манастира към нашата литературна традиция не е плод на случайно стечение на обстоятелствата. Както селяните от Смочан, така и монасите се ползували от известни фискални облекчения и самостоятелност, защото земите им били част от вакъфа на Гаази Михал бей от Плевен, основан още в 1496 г.³¹ По всяка вероятност разгледаният тук Номоканон бил предназначен не толкова за „вътрешно“ обръщение в обителта, колкото за нуждите на монасите — енорийски свещеници в Смочан и околните села. Те изслушвали изповедите на християните и им налагали съгласно Номоканона съответни „епитимии“, доброволни духовни наказания.

През XVIII в. Номоканонът преминал във Враца, а оттам се върнал у поп Лукан Лилев от Ловеч, който бил и учител, колекционирал български и руски ръкописи и често ги поправял или допълвал.³² В Народната библиотека кодексът бил предаден от наследниците на неговия син, известния революционер Марин Поплуканов.

²⁷ П. Мутафчиев. Из нашите старопланински манастири. — СБАН, 27, 1931, с. 52—53.

²⁸ Ив. Гошев. Църковни старини из Врачанска епархия. — Гол. Соф. унив., Бог. фак., 11, 1934, с. 7.

²⁹ Ст. Станиславов. Из черковната история на Ловеч. — ЛЛ, II, 1930, с. 15.

³⁰ Р. Стойков. Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на НБВК от XV—XVIII в. — Изв. Нар. библ. и Библ. Соф. унив., I (VII), 1961, с. 461.

³¹ Ю. Трифонов. Плевенско под турско владичество до началото на XIX в. — Българска историческа библиотека, г. III, 1930, т. IV, с. 99.

³² А. Иширков. Учители и учителки в Ловеч преди освобождението на България от турското владичество. — ЛЛ, III, 1931, с. 120—124; Г. Ив. Иванов. Ловешки книжовници през XIX в. — ЛЛ, VI, 1934, с. 65—66.